

УДК 821.161.1-31.09

DOI 10.31654/2520-6966-2021-19F-104-54-62

Тверітінова Т. І.

кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID ID: 0000-0002-7731-2040,
e-mail: titveritinova@gmail.com

Психологічний портрет фатальної жінки в романі Ф. М. Достоєвського «Гравець»

У статті розглядається проблема репрезентації психологічного портрету фатальної жінки в романі Ф. М. Достоєвського «Гравець». Вибір дослідження був обумовлений прагненням проаналізувати образ героїні роману Достоєвського на перетині літературознавства, психології та культурології, що є надзвичайно цікавим і актуальним у сучасній гуманітаристиці.

Мета статті – зробити психологічний аналіз фатальної жінки в романі «Гравець», з'ясувати особливості її психології й мотивації поведінки, проаналізувати деталі портрету крізь призму чоловічої рецепції, а також визначити характерні ознаки психотипу «фатальної жінки» в інтерпретації Достоєвського.

В роботі використані такі методи: порівняльно-історичний, біографічний, психоаналітичний, що сприяло розкриттю специфіки характеру героїні Достоєвського.

Відзначається еротично-тілесний характер портретування героїні в чоловічій рецепції з висвітленням соматичних деталей. Виділяються характерні особливості психотипу «фатальної жінки»: привертання уваги кількох чоловіків, уміння ними маніпулювати, загадковість, жорстокість серця, імпульсивність, істеричність. Героїня Достоєвського постає в центрі кількох любовних трикутників. Зазвичай розстановка героїв вибудовується за допомогою опозиції: «блискучий чоловік» – «неможливий». Перший трикутник Де-Гріє – Поліна – Олексій Іванович доповнюється темою грошей і гри на рулетці. Йому протиставлений другий трикутник: Астлей – Поліна – Олексій Іванович, де превалюють почуття. І, нарешті, третій: Де-Гріє – Поліна – Астлей, в якому француз постає як Інший, ідеалізований суб'єкт, за рахунок якого фатальна жінка ілюзорно добудовує власний образ. Тому втрата французом сприймається нею як втрата стабільності власної ідентичності, яку вона не може здобути з будь-ким іншим.

Ключові слова: Ф. М. Достоєвський, «Гравець», психологічний портрет, фатальна жінка, істеричний симптом.

У сучасному достоєвськознавстві переважна більшість досліджень образів фатальних жінок пов'язана з героїнями романів

«Ідіот» і «Брати Карамазови» (Н. О. Макаричева, А. В. Попова, Т. В. Гущина, К. М. Дороніна, Д. В. Минець та ін.). Що стосується роману «Гравець», то дослідження проводилися в межах біографічного (Л. І. Сараскіна, Р. Г. Назіров), формального (Р. Л. Джексон), психологічного (Ю. Г. Кудрявцев, В. Д. Дніпров), культурологічного (Н. М. Данилова, К. Г. Ісупов) та порівняльно-історичного напрямків (С. А. Кібальник, С. А. Шульц). Утім, варто зауважити, що при активному і всебічному дослідженні роману «Гравець» проблема цілісного (і в першу чергу психологічного) аналізу образів окремих героїнь залишається актуальною. Крім наукових студій Т. Ф. Двойнішнікової та Н. Ю. Зиміної, ми маємо лише розрізнені, хоча й надзвичайно цінні спостереження, що знаходяться в межах вивчення іншої проблематики. Цим і був обумовлений вибір нашого дослідження.

Мета статті – зробити психологічний аналіз образу фатальної жінки в романі Достоевського «Гравець», з'ясувати особливості її психології й мотивації поведінки, деталі портрету крізь призму чоловічої рецепції. Визначити, які характерні ознаки притаманні психотипу «фатальної жінки» в інтерпретації Достоевського.

В «Словнику гендерних термінів» зазначається, що з феноменом «*femme fatale*» «найчастіше асоціюється жіночий образ, основними особливостями якого є вміння маніпулювати оточенням, здебільшого чоловіками за допомогою флірту» [7]. Зазвичай репрезентанткою постає свавільна горда красуня, наділена бунтівним і пристрасним характером, неординарна, сексапільна руйнівниця чоловічих доль. Реальним прототипом образу фатальної жінки в романі «Гравець» у дослідницькій літературі називають Аполлінарію Суслову, бурхливий роман з якою в письменника тривав з 1861 по 1863 рр. (М. Л. Слонім, Р. Г. Назіров, І. Л. Волгін, Л. І. Сараскіна, Б. В. Соколов та ін.) і, беззаперечно, відгукнувся в його подальшій творчості. В романі «Гравець» (1866), який був написаний за 26 днів, письменник відобразив не тільки власні почуття й переживання, а й створив психологічний портрет виняткової жінки, яка через стихійність поведінки прирікає себе на самотнє нещасливе життя.

Оповідь відбувається від особи домашнього вчителя Олексія Івановича, який пристрасно закоханий у Поліну, пасербицю відставного генерала Загор'янського, і страждає від її зневажливого ставлення до нього. В романі він єдиний, хто репрезентує чоловічу оцінку героїні крізь призму шаленого почуття: «І не розумію, не розумію, що в ній гарного! Гарна-то вона, втім, гарна... Адже вона й інших з розуму зводить. Висока й струнка. Дуже тонка тільки... Слідок ноги в неї вузенький і довгий, – болісний... Волосся з рудим

відтінком. Очі – справжні котячі, але як вона гордо й зарозуміло вміє ними дивитися» [4, с. 358]. Як бачимо, краса для закоханого чоловіка не відіграє важливої ролі, він навіть точно не може сказати, чи гарна Поліна. Але перша ознака фатальної жінки висловлена: «... вона й інших з розуму зводить». Героїня приваблює увагу кількох чоловіків, що виділяє її з розряду звичайних жінок.

Портретування Поліни має еротично-тілесний характер, висвітлюючи певні соматичні деталі: фігура, слід ноги, очі, погляд. Як зазначає Н. Р. Демчук, портрет-деталь «фігурує як вихідний пункт творення, початок вектора, спрямованого у внутрішній світ героя» [2, с. 10]. Найчастіше оповідач акцентує увагу на очах, які, як відомо, є дзеркалом душі людини: «котячі очі» (асоціюються з поняттям чогось давнього, темного, незалежного, свавільного та нестримного), зарозумілий, «пронизливий» погляд (деталь, яка передає сутність героїні). По відношенню до Олексія Івановича погляд Поліни найчастіше виражає ненависть і презирство. Але саме за її погляд, яким вона дивилася під час розмови зі своїм колишнім шанувальником французом, – наче «дала йому ляпас» [4, с. 358] – зізнається герой, він її й покохав. Наводяться й інші деталі її портрету: струнка й тонка фігура, «слідок ноги болісний» (елемент сексуальності), пишне волосся з рудим відтінком (натяк на інфернальну природу рудоді бестії). Герой намагається зазирнути у внутрішній світ Поліни; якщо вона така жорстока до інших, то яке в неї серце: «Серце, мабуть, у вас недобре; розум нешляхетний; це дуже може бути» [4, с. 354].

Наступна особливість Поліни як фатальної жінки – загадковість: вона приховує якусь таємницю. Герой зазначає: «Між нами уклалися якісь дивні стосунки, багато в чому для мене незрозумілі» [4, с. 341].

Краще характер фатальної жінки розкривається в її взаєминах з чоловіками. Зазвичай вона постає в центрі одного або кількох любовних трикутників, які можуть переплітатися і доповнюватися новими схемами. Розстановка героїв вибудовується за допомогою опозиції «блискучий чоловік» (заможний, перспективний) – «неможливий» (бідний, сумнівний).

У трикутнику Де-Гріє – Поліна – Олексій Іванович, на перший погляд, маркіз Де-Гріє – блискучий жених: гарний, багатий, титулований, розумний. Але одруження для нього можливе тільки після отримання спадку від генеральської тітки, щоб таким чином повернути борги й поповнити капітал. Героїня починає усвідомлювати, що ошукана в своїх сподіваннях і це впливає на її поведінку. Француз теж розуміє марність очікування спадку, тому з Поліною стає «недбалим до грубості» [4, с. 342], а наприкінці їде, залишивши при-

низливу записку про вирахування з боргів вітчима п'ятдесяти тисяч для неї, які вона може повернути в судовому порядку. Тому вона й плекає надію здобути гроші, навіть просить закласти свої діаманти, напружено очікує частину бабусиною спадку, щоб помститися меркантильному французові.

Олексій Іванович для Поліни, звичайно, «жених неможливий». Незважаючи на його дворянське походження й університетську освіту, він, на її думку, «людина безладна і нестала» [4, с. 352]. Сам герой у магнетичному впливі Поліни відзначає дві загадки. З одного боку, почуття кохання-ненависті, коли готовий кинутися в прірву, вчинити злочин за її наказом; з іншого – непереборне бажання її вбити: «Чи знаєте ще, що нам удвох ходити небезпечно: мене багато разів непереборно тягнуло побити вас, спотворити, задушити... Якщо я вас коли-небудь вб'ю, то треба тоді й себе вбити...» [4, с. 355].

Друга загадка пов'язана з прагненням Поліни здобути гроші: герої намагається зрозуміти, в яку гру вона його затягує й використовує. Знаючи про його беззаперечну, «рабську» відданість, Поліна відправляє героя грати за неї в казино, таким чином підштовхуючи до перетворення скромного вчителя на азартного гравця. В цьому плані цікаве спостереження В. І. Габдулліної, яка зазначає, що «Достоевський звертається до архетипічної ситуації, в якій в ролі спокусниці виступає жінка... Забороненим плодом в даному випадку є рулетка, на яку герой дивиться як на «свій єдиний вихід і спасіння»; Поліна (спокусниця) так само визнає, що в ситуації, що склалася, вона сподівається «на одну рулетку» [1, с. 14]. Азартна гра за своїм характером дуже нагадує кохану жінку: така ж непередбачувана, з примхливою вдачею, вируванням пристрастей. Так що в зізнанні героя в тому, що пристрасть до рулетки витіснила в нього почуття до Поліни, – напівправда: обидві вони належать до інфернальної субстанції, що затягує безвольного героя. Як зазначають В. А. Суковата і М. Дамирова, навіть гральний стіл має символічне значення: «... сума всіх чисел на рулетці дорівнює 666, «числу диявола» [8, с. 64], а сама гра має кілька прошарків «культурної символіки в суспільній свідомості», серед яких – морально-релігійний, психоемоційний, філософсько-прогностичний та екзистенціально-містичний [8].

З грою на рулетці пов'язана тема грошей, яка домінує в стосунках суб'єктів любовного трикутника. Для Олексія Івановича «гроші – це все» [4, с. 352], він сподівається, що на нього зі статком кохана подивиться по-іншому. Для Поліни гроші самі по собі нічого не варті, але з ними пов'язані її матримоніальні плани. Її усвідомлення, що шляхетний і витончений маркіз, якому вона віддалася з щирих по-

чуттів, з безприданницею ніколи не одружаться, переростає у лють і обурення, коли в прощальній записці він повідомляє про скасування частини боргу вітчима на її користь, що розцінюється як плата за кохання. Запропоновані гроші від виграшу Олексія Івановича горда дівчина сприймає як чергову спробу її купити, тому вона похмуро торгується: «Я даром гроші не беру», «Ви дорого даєте», «Купуй мене! Хочеш? Хочеш? За п'ятдесят тисяч франків, як Де-Гріє» [4, с. 430].

У романі «Гравець» можна виділити ще один, альтернативний, любовний трикутник: Астлей – Поліна – Олексій Іванович. На думку С. А. Кібальника, англієць Астлей «являє собою один з перших підступів Достоевського до створення образу «позитивно прекрасної» людини» [5, с. 1329]. В ньому втілені найбільш характерні риси етнокультурного стереотипу англійця середини XIX ст. Астлей – племінник лорда, справжній джентльмен, який активно поєднує шляхетний статус з комерційною діяльністю і цікавими подорожами. Олексій Іванович його характеризує як «сором'язливу і болісно-цнотливу людину» [4, с. 345], яка ненав'язливо тримається біля коханої дівчини. Вчитель, який радить Поліні вибрати англійця, гіпотетично визначає ще один любовний трикутник: Де-Гріє – Поліна – Астлей, в якому при всіх чеснотах англійця переваги залишаються за французом: «З одного боку, цукровар, а з іншого – Аполлон Бельведерський» [4, с. 456]; у Де-Гріє «є витончена форма», яку «панянка приймає за його власну душу, за натуральну форму його душі й серця», а «англійці більшою частиною – незграбні і невитончені» [4, с. 456].

В дослідницькій літературі вже давно звернули увагу на прізвисько француза Де-Гріє, яке відсилає нас до роману абата Прево «Історія кавалера де Гріє і Манон Леско». Обігруючи відому історію кохання до фатальної жінки, Достоевський іронічно зміщує акценти: з трьох чоловіків, які оточують Поліну, відданістю і вірністю коханий відрізняється не носій цього прізвиська, а двоє інших: Олексій Іванович і містер Астлей.

Прийшовши до Олексія Івановича, Поліна зі сміхом згадує Астлея, ставлячи його й себе перед вибором: «Що ж, хіба ти сам хочеш, щоб я від тебе пішла до цього англійця?» [4, с. 423]. Вона впевнена в коханні обох шанувальників, тому поводить з ними вимогливо і владно: звертається зі своїми проблемами, після від'їзду француза, прагнучи помсти, вона кидається від одного чоловіка до іншого, що призводить до нервового зриву.

У сучасній психології таких жінок, як Поліна, зазвичай відносять до «акцентуованих особистостей» (К. Леонгард), чий психічний здоров'я знаходиться на межі норми. Героїня імпульсивна, непередба-

чувана, нерозважлива. Уражена гордість і прагнення помсти призводять до ненависті, жорстокості, істеричності, шалених вчинків. На думку Є. Ю. Салманова, «істеричний симптом конструює те, що «хочеться бачити», а не те, що «є». Кохання або закоханість істеричного суб'єкта, а саме «фатальної жінки», як добудова власного образу за рахунок образу Іншого й є таке набуття ілюзії уявлення про повноту буття, свою ідентифікацію» [6, с. 17]. Таким Іншим в свідомості Поліни постає маркіз Де-Гріє, з ким вона уявляла себе і своє майбутнє життя. Беззаперечно, цей суб'єкт комунікації ідеалізований: героїня захопилася «блискучою формою», не відразу розгледівши меркантильну душу. Але й після цього, як слушно зауважує Олексій Іванович, в її «серці буде панувати ненависний мерзотник, огидний дрібний лихвар Де-Гріє. Це навіть залишиться з однієї впертості і самолюбства, тому що цей же самий Де-Гріє постав перед нею колись в ореолі витонченого маркіза, розчарованого ліберала, який розорився (чи справді?), допомагаючи її родині і легковажному генералові. Всі ці витівки відкрилися пізніше. Але це нічого, що відкрилися: все-таки подавайте їй колишнього Де-Гріє, – ось чого їй треба! І чим більше ненавидить вона теперішнього Де-Гріє, тим більше тужить за колишнім, хоча колишній існував тільки в її уяві» [4, с. 456].

Втрата француза сприймається Поліною як втрата стабільності власної ідентичності, яку вона не може здобути з будь-ким іншим. І якщо Олексій Іванович перетворився на Гравця і це витіснило з його свідомості Поліну, то небагато виграв і містер Астлей: незважаючи на його шляхетність і турботу про Поліну, вона його не кохає і, зрозуміло, заміж за нього не збирається.

Поліна – нещасна людина: вона не може відбутися як жінка, майбутня дружина і мати. Звичайно, можна назвати багато причин психологічного і соціального характеру (виховання в родині, становище жінки в соціумі, гендерні стосунки крізь призму національної культури), але, в розумінні Достоєвського, в ній, крім пристрасті, немає здатності на самопожертву і всепрощення. Думка про повернення разом з Олексієм Івановичем до Москви, щоб у будинку бабусі побудувати спокійне родинне життя, виявилася ефемерною: майже всі герої, за виключенням бабусі Антоніди Василівни, залишаються за кордоном, перетворившись на «російських європейців» (Ф. Достоєвський). У цьому плані дуже показово, що тільки бабуся називає героїню Парасковією, іменем, даним при хрещенні, водночас, як для всіх інших вона Поліна (беззаперечно, це ім'я відсилає нас до Поліни Суислової, прототипу героїні, і в той же час є іронічною

ремінісценцію з пушкінського «Євгенія Онегіна»: «Звала Поліною Прасков'ю», що є ознакою європеїзації й відриву від свого національного ґрунту).

Завершуючи психологічний портрет коханої жінки, оповідач виділяє ще одну рису її фатальності – трагічну приреченість: «Подивіться на неї, особливо коли вона сидить сама; це щось... приречене, прокляте! Вона здатна на всі жахи і пристрасті...» [4, с. 375]. Сам Достоевський це зрозумів ще в 1865 р., за рік до написання роману, коли повною мірою осягнув характер своєї Поліни – Сулової: «Аполлінарія – хвора егоїстка... Мені шкода її, тому що, передбачаю, вона вічно буде нещасна. Вона ніде не знайде собі друга і щастя. Хто вимагає від іншого всього, а сам позбавляє себе від всіх обов'язків, той ніколи не знайде щастя» [3, с. 133].

Таким чином, репрезентуючи психологічний портрет фатальної жінки в романі «Гравець», Достоевський вибудовує неординарний жіночий характер, який буде повторюватися і варіювати в подальшій романістиці, створюючи галерею вражаючих і незабутніх героїнь романів «Злочин і кара», «Діот», «Біси», «Підліток», «Брати Карамазови».

Література

1. Габдулліна В. И. Испытание Европой: роман Ф. М. Достоевского «Игрок». *Вестник Томского государственного университета: Филология*, 2008. № 314. С. 13-18.

2. Демчук Н. Р. Художній світ прози Т. Шевченка (проблема психологічного аналізу): автореф. дис. ... канд. філол. наук. / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. 19 с.

3. Достоевский Ф. М. Собрание сочинений: в 15 т. Санкт-Петербург: Наука, 1996. Т. 15. Письма 1834–1881. 498 с.

4. Достоевский Ф. М. Игрок. Село Степанчиково и его обитатели. Записки из подполья. Игрок. Москва: Правда, 1985. С. 325–460.

5. Кибальник С. А. «Положительно прекрасный» герой-иностранец в романе Ф. М. Достоевского «Игрок» (Мистер Астлей и его литературные прообразы). *Вестник Башкирского университета. Филология и искусствоведение*. 2014. Т. 19, № 4. С. 1329–1337.

6. Салманов Е. Ю. Образ «роковой женщины» как проявление истерического симптома. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2006. № 36. С. 15–18.

7. Словник гендерних термінів / уклад. З. В. Шевченко. Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко. 2016. URL: <http://a-z-gender.net/ua/fatalna-zhinka.html> (дата звернення 08.08.2021)

8. Суковатая В. А., Дамирова М. Рулетка как метафора путешествия в романе Ф. М. Достоевского «Игрок». *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований*. 2013. № 2. С. 62–71.

References

1. Gabdullina, V. I. (2008). Iskushenie Evropy: roman F. M. Dostoevskogo «Igrok» [Temptation by Europe: a novel by F. M. Dostoevsky's «Gambler»]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta: Filologiya. – Tomsk State University Bulletin: Philology*, 314. 13-18 [In Russian].
2. Demchuk, N. R. (1999). Khudozhnii svit prozy T. Shevchenka (problema psykholohichnoho analizu) [The artistic world of T. Shevchenko's prose (the problem of psychological analysis)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv. derzh. un-t im. I. Franka [In Ukrainian].
3. Dostoevskiy, F. M. (1996). *Sobranie sochineniy: v 15 t.* [Collected works: in 15 volumes]. Sankt-Peterburg: Nauka, Vol. 15, 498 [In Russian].
4. Dostoevskiy, F. M. (1985). Selo Stepanchikovo i ego obitateli. Zapiski iz podpol'ya. Igrok [The village of Stepanchikovo and its inhabitants. Notes from the Underground. Gambler]. Moskva: Pravda. 325-460 [In Russian].
5. Kibal'nik, S. A. (2014). «Polozhitel'no prekrasnyy» geroy-inostranets v romane F. M. Dostoevskogo «Igrok» (Mister Astley i ego literaturnye proobrazy) [«Positively beautiful» foreign hero in F. M. Dostoevsky's «Gambler» (Mr. Astley and his literary prototypes)] *Vestnik Bashkirskogo universiteta. Filologiya i iskusstvovedenie – Bulletin of the Bashkir University. Philology and art history*, Vol. 19, 4, 1329-1337 [In Russian].
6. Salmanov, E. Yu. (2006). Obraz «rokovoy zhenshchiny» kak proyavlenie istericheskogo simptoma [The image of the «fatal woman» as a manifestation of a hysterical symptom]. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta - Bulletin of Novgorod State University*. 36. 15-17 [In Russian].
7. Slovnyk hendernykh terminiv (2016). [Dictionary of gender terms]. Z. V. Shevchenko (Ed.). Cherkasy: Vydavets Yu. Chabanenko. URL: <http://a-z-gender.net/ua/fatalna-zhinka.html> (Last accessed: 08.08.2021) [In Ukrainian].
8. Sukovataya, V. A., Damirova, M. (2013). Ruletka kak metafora puteshestviya v romane F. M. Dostoevskogo «Igrok» [Roulette as a metaphor for travel in F. M. Dostoevsky's «Gambler»]. *Labirint. Zhurnal sotsial'no-gumanitarnykh issledovaniy – Labyrinth. Journal of Social and Humanitarian Research*, 2. 62-71 [In Russian].

Tveritina T. I.

Associate Professor of the World Literature Department, Borys Grinchenko Kyiv University

Psychological portrait of a fatal woman in the novel F. M. Dostoevsky's «gambler»

The article considers the problem of representation of the psychological portrait of a fatal woman in the novel «Gambler» by F. M. Dostoevsky. The choice of the study was made due to the desire to analyze the image of the heroine of Dostoevsky's novel at the intersection of literary studies, psychology and culturology, that is extremely interesting and relevant in modern humanities.

The purpose of the article is to make a psychological analysis of the fatal woman in the novel «Gambler», to find out the peculiarities of her psychology and motivation of her behavior, to analyze the details of the portrait through the prism of man's reception, and to determine the characteristic features of the psychotype of the «fatal woman» in Dostoevsky's interpretation. The following methods were used in the study: comparative-historical, biographical, psychoanalytic, that contributed to the disclosure of the specifics of the of the heroine's character.

The erotic-bodily nature of the heroine's portrayal in the man's reception with coverage of somatic details is noted. The characteristic features of the psychotype of «fatal woman» are specified: attracting the attention of several men, the ability to manipulate them, inscrutability, cruelty of heart, impulsiveness, hysteria. Dostoevsky's heroine appears in the center of several love triangles. Usually arrangement of characters is built with the help of the opposition: «a brilliant man» – «an impossible». The first triangle of De Grie – Paulina – Alexei Ivanovich is complemented with the money subject and playing roulette. The second triangle is opposed to it: Astley – Paulina – Alexei Ivanovich where feelings prevail. And finally, the third: De Grie – Pauline – Astley, in which the Frenchman appears as the Other, an idealized subject, with the help of whom the fatal woman completes her own images pueriously. Therefore, the loss of the Frenchman is perceived by her as a loss of stability of her own identity, which she can't have with anyone else.

Key words: *F. M. Dostoevsky, «Gambler», psychological portrait, fatal woman, hysterical symptom.*